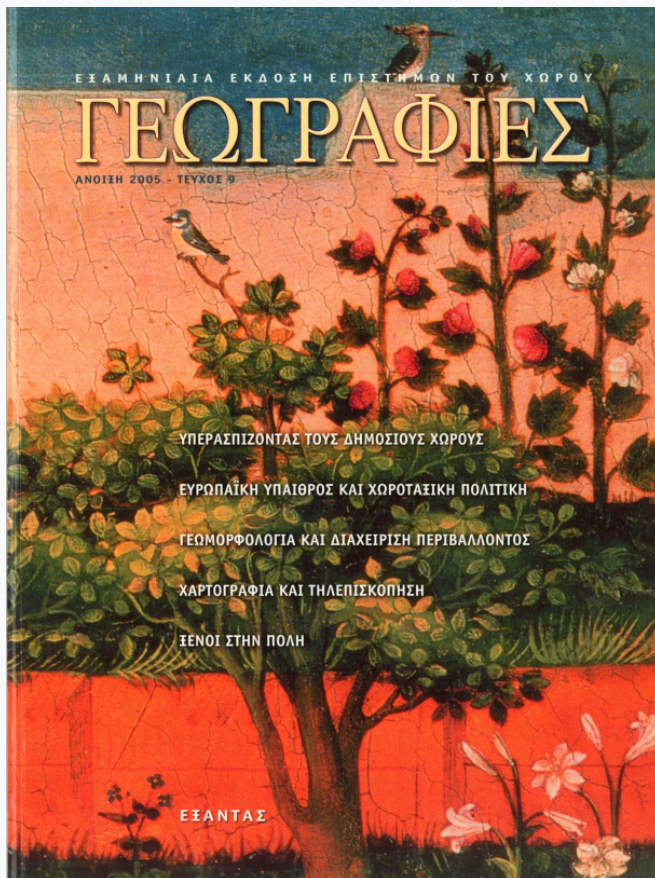

Γεωγραφίες

Αρ. 9 (2005)

Γεωγραφίες, Τεύχος 9, 2005

**ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΕΣ ΦΑΝΤΑΣΙΕΣ ΤΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ ΣΤΗ
ΝΕΑ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΔΙΛΗΜΜΑΤΑ ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ**

Κωστής Χατζημιχάλης

Ε Π Ι Σ Τ Η Μ Ο Ν Ι Κ Α Α Ρ Θ Ρ Α

ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΕΣ ΦΑΝΤΑΣΙΕΣ ΤΗΣ ΥΠΑΙΘΡΟΥ ΣΤΗ ΝΕΑ ΕΥΡΩΠΗ ΚΑΙ ΔΙΛΗΜΜΑΤΑ ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ¹

Κωστής Χατζημιχάλης*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στο διάλογο για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, από τα μέσα της δεκαετίας του '60 ως τις αρχές της δεκαετίας του '90, ο αγροτικός χώρος και η ύπαιθρος παραδοσιακά σχετίζονται με την Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ), ενώ λίγη βαρύτητα έχει δοθεί στην ανάπτυξη της υπαίθρου ως χώρου. Αυτές οι προσεγγίσεις και οι πολιτικές συνδέονταν με μια γεωγραφική απεικόνιση, ή καλύτερα «γεωγραφική φαντασία», που έβλεπε τον αγροτικό χώρο και την ύπαιθρο ως ένα χώρο παραγωγής, όπου η έμφαση έπρεπε να δίνεται στις κλαδικές πολιτικές. Στη σημερινή Ευρώπη οι όροι της συζήτησης έχουν αλλάξει δραματικά. Η κυρίαρχη γεωγραφική φαντασία για την ύπαιθρο περιλαμβάνει τώρα πια κατανάλωση και αναψυχή, και είναι αποτέλεσμα τόσο των διαρθρωτικών τάσεων στο εσωτερικό των αγροτικών περιοχών όσο και της γενικότερης μεταμοντέρνας τάσης για απομάκρυνση από την παραγωγή καθεαυτή. Οι τάσεις αυτές εξετάζονται σε ένα πολύ σημαντικό ευρωπαϊκό κείμενο, το *ESDP (European Spatial Development Perspective)*, στα ελληνικά *ΣΑΚΧ (Σχέδιο Ανάπτυξης του Κοινοτικού Χώρου)*. Το άρθρο αυτό επιχειρεί να περιγράψει τις δύο φάσεις της φαντασίας σχετικά με την ύπαιθρο στην Ευρώπη (παραγωγή έναντι κατανάλωσης/αναψυχής) και τον αντίκτυπό τους στις νοτιοευρωπαϊκές (ΝΕ) αγροτικές περιφέρειες.

Geographical Imaginations of Rurality in the New Europe and Dilemmas of Spatial Policy

Costis Hadjimichalis

ABSTRACT

In the discourse on European integration rural space and rurality have been traditionally associated with the Common Agricultural Policy (CAP), while little attention has been devoted to the spatial development of the countryside. These approaches and policies were associated with a 'geographical imagination' of rurality as a place of production, where the emphasis was on sectoral policies. In Europe today the discourse has changed dramatically. The current dominant imagination is shifted to consumption and leisure, following both specific structural trends in rural areas and the more post-modern trend away from production *per se*. These trends are discussed in the *European Spatial Development Perspective (ESDP)*. In this highly influential European document a new language and new policy guidelines are introduced, which openly support the consumption/leisure imagination. Bearing this in mind, this article will try to describe, first, the two phases of imagining rurality in Europe (production versus consumption), and second, their impact on Southern European regions.

* Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, e-mail: hadjimichalis@hua.gr.

1. Το κείμενο παρουσιάστηκε για πρώτη φορά ως βασική εισαγωγική ομιλία έπειτα από πρόσκληση στο Η' Συνέδριο της Ένωσης Πορτογάλων Περιφερειολόγων, Villa Real, Πορτογαλία 2001. Σε μία άλλη μορφή έχει δημοσιευτεί στο *European Planning Studies*, τόμ. 11, τ. 2, 2003. Ευχαριστώ τους Λ. Λουλούδη, Ν. Μπέδπουλο, Μπ. Κασίμη, Γ. Μελισσοσυρό και Α. Παπαδόπουλο για τη βοήθειά τους, και τη Μυρτώ Χατζημιχάλη για την ελληνική μετάφραση.

1. Εισαγωγή

Στο διάλογο γύρω από την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση από τα μέσα της δεκαετίας του '60 ως τις αρχές της δεκαετίας του '90, η γεωργία και ο χώρος της υπαίθρου παραδοσιακά σχετίζονται με την Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ), ενώ λίγη βαρύτητα έχει δοθεί στην ανάπτυξη της υπαίθρου ως διακριτού χώρου. Οικονομικές και πολιτικές διαστάσεις αποτέλεσαν τα κύρια σημεία της ανάλυσης, θέτοντας κάθε άλλη διάσταση σε δεύτερη μοίρα. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια, ο χώρος της υπαίθρου ενσωματώθηκε σε κλαδικές πολιτικές που είχαν να κάνουν με την αγροτική παραγωγή, τις μεταφορές και την υποδομή, το περιβάλλον, τον τουρισμό και την κατοικία. Επιπλέον, για τις πιο περιθωριοποιημένες περιοχές της υπαίθρου (που προσδιορίζονται κυρίως με αγροτικά χαρακτηριστικά) προβλέπονταν περιφερειακά διαρθρωτικά ταμεία. Τέτοιου είδους προσεγγίσεις και πολιτικές συνδέονταν με γεωγραφικές απεικονίσεις και μια «γεωγραφική φαντασία»² που έβλεπε το χώρο της υπαίθρου ως χώρο παραγωγής, όπου η έμφαση δινόταν σε κλαδικές πολιτικές.

Σήμερα στην Ευρώπη οι όροι της συζήτησης έχουν αλλάξει δραματικά. Η δύναμη και η επιρροή του χώρου της υπαίθρου και της αγροτικής δραστηριότητας έχει μειωθεί πολύ σε σχέση με ό,τι επικρατούσε ως τις αρχές της δεκαετίας του '90. Σύμφωνα με τη Whatmore (1990), «βρισκόμαστε μπροστά σε μια επαναδιατύπωση» της έννοιας της υπαίθρου που αφορά κυρίως τη σημασία της μέσα στα πλαίσια της κατά κύριο λόγο αστικοποιημένης και καταναλωτικής κοινωνικής οργάνωσης. Η κυρίαρχη γεωγραφική φαντασία για την ύπαιθρο έχει στραφεί τώρα σε εικόνες κατανάλωσης και αναψυχής, ως αποτέλεσμα των συγκεκριμένων διαρθρωτικών τάσεων στο εσωτερικό των αγροτικών περιοχών και της γενικότερης μεταμοντέρνας τάσης απομάκρυνσης από την παραγωγή καθεαυτή. Η διαδικασία αυτή δεν είναι εντελώς καινούργια, ούτε και ομοιογενής για όλη την Ευρώπη. Από την άλλη πλευρά, οι τρόποι με τους οποίους η διαδικασία αυτή δραματοποιείται και γενικεύεται αντανακλώνται στο δημόσιο διάλογο, σε δημοσιευμένα κείμενα και πολιτικές (εθνικές και της Ευρωπαϊκής Ένωσης) και σε κοινωνικά κινήματα (αγρότες και οικολόγους).

Ένα τέτοιο πολύ σημαντικό ευρωπαϊκό κείμενο είναι το ΣΑΚΧ (Σχέδιο Ανάπτυξης του Κοινοτικού Χώρου) που προτάθηκε στη Λειψία το 1994 και υιοθετήθηκε επίσημα το 1999 (CSD 1999), χωρίς όμως και να θεσμοθετηθεί ως πολιτική της Ε.Ε. Στο κείμενο αυτό προβάλλεται μια νέα γλώσσα και νέες γραμμές πολιτικής, οι οποίες υποστηρίζουν ανοιχτά το όραμα της κατανάλωσης/αναψυχής, ενώ παράλληλα προτείνουν πολιτικές που λαμβάνουν υπόψη το χώρο και αντιμετωπίζουν τους αστικούς και αγροτικούς χώρους πιο αποτελεσματικά. Αν και δεν μπορεί να ασκηθεί εκ των προτέρων κριτική σ' αυτές τις αλλαγές πολιτικής κατεύθυνσης, ως προς τις επιπτώσεις των αλλαγών που προτείνουν, οι τρόποι με τους οποίους «φαντάζονται» την ευρωπαϊκή ύπαιθρο είναι εξαιρετικά αμφιλεγόμενοι και μπορεί να έχουν ιδιαίτερα αρνητικά αποτελέσματα για πολλές περιφέρειες της υπαίθρου.

Στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, της «διεύρυνσης» και της «εμβάθυνσης» της Ε.Ε., η «γεωγραφική φαντασία» και η ιστορική παραγωγή σημασιοδοτήσεων έχει καθοριστική σημασία για την ευρωπαϊκή πολιτική, καθώς νέοι ορισμοί αναπτύσσονται για να εκφράσουν ή να αμφισβητήσουν παλιές και νέες μορφές πολιτικής εξουσίας (Anderson 1991, Massey 1999). Για παράδειγμα, η μετατόπιση της φαντασίας όσον αφορά το χώρο της υπαίθρου από

2. Ο όρος «γεωγραφική φαντασία» (geographical imagination) προτάθηκε αρχικά από τον E. Said στο βιβλίο του *Οριενταλισμός*. Χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει τις προεικόνες, τις προκαταλήψεις και τις φαντασιώσεις των «Δυτικών» για την «Ανατολή». Η συμβολή του E. Said συνίσταται στην επισήμανση της διάστασης του χώρου σε αυτές τις προεικόνες/προκαταλήψεις/φαντασιώσεις και στη διερεύνηση των αρνητικών επιπτώσεων που έχουν οι τελευταίες στις σημερινές αποφάσεις των «Δυτικών» για την «Ανατολή». Ο όρος «γεωγραφική φαντασία» έχει έκτοτε χρησιμοποιηθεί ευρύτατα, βλ. μεταξύ άλλων Gregory, D. (1994), *Geographical Imaginations*, Oxford: Blackwell, και Massey D. (1999), *Power-Geometries and the Politic of Space-Time*, University of Heidelberg. Πρέπει επίσης να αναφερθεί το παλαιό και κλασικό βιβλίο του C. W. Mills (1959), *The Sociological Imagination*, New York: Oxford University Press, στο οποίο ο Mills αναφέρεται μόνο στην «κοινωνιολογική φαντασία», αγνοώντας εντελώς τη γεωγραφική συνιστώσα.

την παραγωγή στην κατανάλωση/αναψυχή είναι ένας κρίσιμος πολιτισμικός παράγων με τεράστιες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις, καθώς οι προκαταλήψεις, οι προκατασκευασμένες εικόνες και τα στερεότυπα στα οποία βασίζεται προκαθορίζουν αποφάσεις και στρατηγικές. Αν δεν αναγνωριστεί η σημασία των γεωγραφικών απεικονίσεων και της γεωγραφικής φαντασίας, είναι αδύνατον να γίνει αντιληπτή η ευρύτερη κατεύθυνση των αλλαγών στην Ευρώπη και σε παγκόσμια κλίμακα.

Ωστόσο κάποιες «φαντασίες» είναι ισχυρότερες από άλλες, και η δυνατότητα επιβολής/υιοθέτησής τους είναι στενά συνδεδεμένη με τη συγκεκριμένη δύναμη εξουσίας κάποιων ομάδων σε σχέση με τους «άλλους», σε επίπεδο κοινωνικής τάξης, εθνικότητας, φύλου, θρησκείας, τοποθεσίας και, δυστυχώς, πολεμικής ισχύος, όπως φάνηκε από τις πρόσφατες επεμβάσεις στα Βαλκάνια και τη Μέση Ανατολή.³ Η αναδιοργάνωση του χώρου είναι μια περίπλοκη και συχνά αντιφατική διαδικασία, κατά την οποία διάφοροι κοινωνικοί παράγοντες και τόποι επαναπροσδιορίζονται διαρκώς. Οι πολιτικές για το χώρο, είτε είναι περιφερειακές είτε εθνικές είτε παγκόσμιες, εξ ορισμού αντανακλούν τους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους διάφορες ομάδες «φαντάζονται» τον κόσμο και τις άνισες δυνατότητες αποδοχής των εικόνων που προκύπτουν.

Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, το άρθρο αυτό θα επιχειρήσει πρώτα να περιγράψει τις δύο φάσεις που πέρασε η γεωγραφική φαντασία για την ύπαιθρο (από την παραγωγή στην κατανάλωση/αναψυχή) και στη συνέχεια την επιρροή που είχαν στις αγροτικές περιοχές της Νότιας Ευρώπης (NE).⁴ Η υπόθεσή μου παραμένει (Hadjimichalis 1987, 1994), ότι οι περισσότερες αγροτικές περιοχές της NE εντάσσονται στον ευρωπαϊκό καταμερισμό της εργασίας ως «περιοχές-δότες» (ανθρώπινου δυναμικού, φυσικών και χρηματικών πόρων, υπερεργασίας και υπεραξίας), και κάθε πολιτική για το χώρο πρέπει να το λαμβάνει αυτό σοβαρά υπόψη.

2. Γεωγραφικές φαντασίες για την ύπαιθρο I: η φάση της «παραγωγής»

Η ευρωπαϊκή λογοτεχνία και η ζωγραφική του 18ου και του 19ου αιώνα χαρακτηρίζονται από μια μακρά βουκολική παράδοση που εξιδανικεύει και επενδύει την ύπαιθρο με ρομαντισμό, σαν ένα καταφύγιο φυσικής τάξης, αμόλυντο τόσο με την κοινωνική όσο και με την περιβαλλοντική έννοια. Η ύπαιθρος και το φυσικό περιβάλλον θεωρούνται ως κάτι έξω και ξεχωριστό από τη βιομηχανική κοινωνία της εποχής, η οποία ζούσε σε άθλιες συνθήκες σε πυκνοκατοικημένες πόλεις.

Η παράδοση αυτή υπέστη κριτική και στη συνέχεια περιθωριοποιήθηκε κατά τη διάρκεια του «σύντομου» 20ού αιώνα, και η κριτική πήρε διαφορετικές μορφές σε όλες τις μεγάλες ευρωπαϊκές χώρες. Η ύπαιθρος στις δεκαετίες του '50 και του '60 ταυτιζόταν με την αγροτική παραγωγή και την ανάγκη της για εκσυγχρονισμό, καθώς θεωρούνταν ο πιο οπισθοδρομικός κλάδος των ευρωπαϊκών εθνικών οικονομιών. Το σύνολο του χώρου της υπαίθρου εγκλωβίστηκε έτσι σε μια μονοκλαδική προσέγγιση όπου οικονομολόγοι και αγροοικονομολόγοι πήραν την πρωτοβουλία για εξεύρεση λύσεων. Σε συνεργασία με τα εθνικά και κατόπιν με τα κοινοτικά κέντρα αποφάσεων, διαμόρφωσαν μια εικόνα για την ύπαιθρο ως τόπο κατεξοχήν αγροτικής παραγωγής. Η εικόνα αυτή ωστόσο

3. Μια κλασική εφαρμογή των θεωριών γεωγραφικής φαντασίας είναι η κατασκευή ενός «κακού εχθρού» στη βάση προκαταλήψεων στον οποίο αντιπαράθεται οι «καλοί». Στις περιπτώσεις των αναίτιων αιματηρών επεμβάσεων στο Κόσοβο και στο Ιράκ, οι γεωγραφικές φαντασίες που χρησιμοποιήθηκαν έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Βλ. μεταξύ άλλων Πεσματζόγλου, Σ. (2000), *Κόσοβο: η διττή ύβρις*, Αθήνα: Πατάκης. Hadjimichalis, C., Hudson, R. (2003), «Geographical Imaginations, Post-modern Imperialism and the Project of European Political Integration», *Soundings*, 23 (Spring): 37-53.

4. Στο παρόν κείμενο, στη Νότια Ευρώπη περιλαμβάνονται οι Πορτογαλία, Ισπανία, Ιταλία και Ελλάδα, δηλαδή οι τέσσερις νότιες χώρες της Ε.Ε. Σημειώνεται ότι το αγροτικό σύστημα της Ελλάδας έχει μεγάλες διαφορές από τις άλλες τρεις λατινογενείς χώρες (βλ. και Δαμιανάκος 1999), οι οποίες όμως δεν επηρεάζουν τα επιχειρήματα αυτής της εργασίας. Αντιθέτως, πιστεύω ότι τα ενισχύουν.

προϋποθέτει ως μη προβληματικό και ομοιόμορφο σε όλη την Ευρώπη τον κοινωνικό και γεωγραφικό καταμερισμό της εργασίας των βόρειων και κεντρικών περιφερειών της Ευρώπης. Στη Βόρεια και Κεντρική Ευρώπη η γεωργία ήταν ένας κλάδος σαφώς διαχωρισμένος από τη βιομηχανία και τις υπηρεσίες. Η κοινωνικο-εργασιακή θέση του «αγρότη» και η έννοια του «οικογενειακού αγροκτήματος» ήταν σε σημαντικό θέμα ξεκάθαρη. Η παράδοση στην παραγωγή, η τεχνολογία, τα φυσικά και κλιματολογικά χαρακτηριστικά, όλα καθοδηγούσαν τη γεωργία προς την παραγωγή συγκεκριμένων «ισχυρών» προϊόντων. Η γεωγραφική οργάνωση των αγορών, οι υποδομές και η οργάνωση της κατοικίας διαμόρφωναν ένα πλαίσιο όπου η γεωργία ήταν ενσωματωμένη με, αλλά και ανεξάρτητη από, τη βιομηχανία και το λιανικό εμπόριο. Τέλος, το Κοινωνικό Κράτος και στη συνέχεια οι πολιτικές της Ε.Ε. παρέιχαν ενεργή υποστήριξη στους αγρότες, τους οποίους κάλυπταν ισχυρές συνδικαλιστικές ενώσεις.

Αυτός ο συγκεκριμένος καταμερισμός της εργασίας, που αφορά τη Βόρεια και Κεντρική Ευρώπη, βρήκε την εφαρμογή του στην ΚΑΠ, την παλαιότερη και ακριβότερη πολιτική της Ε.Ε. Η ΚΑΠ δημιούργησε μια εικόνα σχέσεων αλληλοσυγκρότησης ανάμεσα στις καλλιέργειες και το χώρο της υπαίθρου, όπου όλα εντάσσονταν στην αγροτική οικονομία. Η παρουσίαση και οι πολιτικές της ΚΑΠ για τις περιοχές της υπαίθρου εστίαζαν σχεδόν αποκλειστικά σε ζητήματα παραγωγής, και οι αγροτικές περιοχές στην κοινότητα προσδιορίζονταν με βάση την οικονομική τους εξάρτηση από την αγροτική παραγωγή. Έτσι, ο χώρος και η κοινωνία της υπαίθρου ήταν το απλό λειτουργικό εξάρτημα των παραγωγικών οικογενειακών αγροκτημάτων που συγκροτούνταν και καθορίζονταν από την αγροτική οικονομία.

Η περίοδος της έμφασης στην παραγωγή κυριαρχούνταν από μια προσπάθεια (από την πλευρά των κέντρων αποφάσεων) για αύξηση της παραγωγικότητας ως βήμα προς την ευημερία του αγρότη: αύξηση του αγροτικού εισοδήματος με παροχή οικονομικών κινήτρων, εξασφαλισμένες αγορές και επιδότηση τιμών. Το συνολικό αποτέλεσμα ωστόσο δεν ήταν η διατήρηση του αγροτικού εισοδήματος γενικά, αλλά η σταθεροποίηση του εισοδήματος συγκεκριμένων αγροτών σε συγκεκριμένες περιοχές και για συγκεκριμένα προϊόντα (βλ. μεταξύ άλλων Clark et al. 1997).

Σε αυτά τα πλαίσια, η όποια συζήτηση για την ΚΑΠ πρέπει να θέσει επί τάπητος δύο βασικά ζητήματα. Πρώτον, τι είδους γεωργία προωθείται από την πολιτική αυτή και με ποιον τρόπο η ΚΑΠ πετυχαίνει τους στόχους της (Λουλούδης 1996, Gray 2000). Και δεύτερον, ο κύριος οικονομικός στόχος κατά τις δεκαετίες του '50 και του '60 ήταν η αύξηση της αγροτικής παραγωγικότητας και των αποθεμάτων τροφής, ενώ ο κοινωνικός στόχος ήταν η εξασφάλιση του εισοδήματος του πολυάριθμου αγροτικού πληθυσμού της εποχής. Οι στόχοι αυτοί επιτεύχθηκαν μέσα από μηχανισμούς που περιλάμβαναν επεμβάσεις στην αγορά, όπως επιδότηση τιμών, δασμούς στις εισαγωγές και εξόφληση εξαγωγικών επιδοτήσεων για βασικά αγροτικά προϊόντα όπως δημητριακά, μοσχάρι, αρνί και γάλα. Από την κλαδική σκοπιά, η ευρωπαϊκή αγροτική οικονομία θεωρήθηκε επιτυχία όσον αφορά τους επιθυμητούς στόχους, με σημαντικές όμως αρνητικές προεκτάσεις όσον αφορά το πλεόνασμα της παραγωγής, το περιβαλλοντικό κόστος και το μεγάλο δημοσιονομικό κόστος των επιδοτήσεων (Λουλούδης κ.ά. 2000).

Πέρα από τις διαρθρωτικές ανεπάρκειες στο εσωτερικό της ΚΑΠ και των εφαρμογών της, το κύριο πρόβλημα σ' αυτή τη φάση ήταν, σύμφωνα με τον

Marsden (1999), ότι οι αγροτικές πολιτικές εξακολουθούσαν να έχουν κλαδικό προσανατολισμό με βάση το προϊόν, παρά την αυξανόμενη σημασία του ποσοστού της παραγωγής τροφίμων που δεν προέρχεται από αγροκτήματα και τον όλο και περισσότερο μη αγροτικό χαρακτήρα του πληθυσμού και των αγορών εργασίας στην ύπαιθρο. Αν αυτό ίσχυε γενικά για την Ε.Ε., ειδικά στις ΝΕ περιφέρειες αποτελούσε σοβαρό δομικό πρόβλημα, γιατί στον ευρωπαϊκό Νότο δεν υφίσταται σχεδόν κανένα από τα χαρακτηριστικά του κοινωνικού και γεωγραφικού καταμερισμού της εργασίας της Κεντρικής και Βόρειας Ευρώπης που αναλύσαμε παραπάνω. Οι αγροτικές περιοχές στη ΝΕ διαφοροποιούνται έντονα ως προς την οικονομική τους δομή και δραστηριότητα, τους φυσικούς και ανθρώπινους πόρους, τον περιθωριακό χαρακτήρα της γεωγραφικής τους θέσης και τις δημογραφικές και κοινωνικές συνθήκες.

Η ΝΕ αγροτική οικονομία διαφέρει σημαντικά από το βορειο-κεντρικό (ΒΚ) μοντέλο στο οποίο βασίστηκε η ΚΑΠ (Arnalte 2003). Στην πράξη λειτουργεί με διπλές προδιαγραφές: τα δικά της δομικά/περιφερειακά χαρακτηριστικά και εκείνα του εθνικού κοινωνικού σχηματισμού στον οποίο ανήκει (Δαμιανάκος 1999). Τα χαρακτηριστικά της ΝΕ υπαίθρου εξελίχθηκαν διαφορετικά από της Βόρειας και Κεντρικής Ευρώπης, καθώς αποτελούσαν κληρονομιά μιας μακροχρόνιας τάξης πραγμάτων (18ος-20ός αιώνας) κατά μήκος της Μεσογείου. Αφού επιστημονούμε τις καθοριστικές διαφορές μεταξύ της λατινογενούς και βαλκανογενούς παράδοσης, μπορώ να ισχυριστώ ότι ανάμεσα στα στοιχεία που έπαιξαν κεντρικό ρόλο στη Νότια Ευρώπη ήταν οι δομές της ιδιοκτησίας γης, οι μέθοδοι της αγροτικής παραγωγής, οι μορφές απασχόλησης και κοινωνικής οργάνωσης στην ύπαιθρο και, κατά κύριο λόγο, οι ιδιαίτεροι τρόποι κρατικής παρέμβασης και ένταξης του ζητήματος της υπαίθρου στον πολιτικό διάλογο (Hadjimichalis 1987, Κασίμης & Λουλούδης 1999).

Οι εθνικές αγροτικές πολιτικές και η ΚΑΠ ήταν «εξωγενείς» για πολλές αγροτικές περιοχές της Ν. Ευρώπης και απέτυχαν να μετατρέψουν τους περισσότερους αγρότες σε ξεχωριστή κοινωνικο-επαγγελματική ομάδα. Εκτός από τις σημαντικές διαφορές που έχουν να κάνουν με τη φυσική γεωγραφία, για τους ΝΕ αγρότες-επιχειρηματίες και τις οικογένειές τους η γεωργία δεν ήταν και δεν είναι καθαυτό «δουλειά», αλλά μια κοινωνική κατάσταση, ελλείπει άλλων πιο ενθαρρυντικών εναλλακτικών στην επαρχία (Κασίμης & Παπαδόπουλος 1999). Ιδιαίτερη σημασία εδώ έχουν οι συνθήκες της *πολλαπλής απασχόλησης* και της *πολυδραστηριότητας*, δύο πολύ διαδεδομένα κοινωνικά φαινόμενα στις ΝΕ αγροτικές περιοχές, σε αντιδιαστολή με τη Βόρεια και Κεντρική Ευρώπη, τα οποία οι ευρωπαϊκές πολιτικές και τα σχετικά προγράμματα (π.χ. η ΚΑΠ, οι πολιτικές για την περιφερειακή ανάπτυξη, το LEADER και το LEDA, τα κοινωνικά κονδύλια κ.λπ.) δεν έχουν λάβει σοβαρά υπόψη. Για την Πορτογαλία, την Ισπανία, τη Νότια Ιταλία και την Ελλάδα η EUROSTAT υπολόγισε ότι κατά μέσο όρο το 51% όσων είναι σε ηλικία εργασίας στην ύπαιθρο (20-45) απασχολούνται κυρίως εκτός γεωργίας. Η Ζακοπούλου (1999) υποστήριξε για την περίπτωση της Ελλάδας — και η άποψη αυτή θα πρέπει να επεκταθεί και για τις άλλες ΝΕ περιφέρειες — ότι είναι πιο ακριβής ο όρος «πολυδραστήριοι/πολυαπασχολούμενοι ιδιοκτήτες αγροτικών εκτάσεων» παρά «πολυδραστήριοι/πολυαπασχολούμενοι αγρότες».

Άλλο ένα σημαντικό χωρο-κοινωνικό ζήτημα για πολλές ΝΕ περιφέρειες, στο οποίο σπάνια γίνεται αναφορά στα κείμενα της Ε.Ε., είναι η *εκβιομηχάνιση της υπαίθρου*, ένα φαινόμενο που κίνησε αρχικά το ενδιαφέρον των Ιταλών ε-

πιστημόνων (π.χ. εργασίες για τους mezzadri και τις αγροτικές οικογένειες της Τρίτης Ιταλίας) και στη συνέχεια έγινε αντικείμενο έρευνας σε όλες τις ΝΕ χώρες (Bagnasco 1977, Vasquez Barquero 1986, Χατζημιχάλης & Βαΐου 1987, Καλανταρίδης & Λαμπριανίδης 1999). Οι διαρθρωτικές αλλαγές στην ύπαιθρο προωθούνταν με πρωτοβουλίες ευέλικτης διαχείρισης όπου αγροτικές οικογένειες συμμετείχαν σε βιομηχανικές δραστηριότητες ως μισθωτοί μερικής απασχόλησης. Χάρη στο μικρό τους μέγεθος και τον διάχυτο και άτυπο χαρακτήρα τους, οι επιχειρήσεις αυτές είναι σε θέση να ελαχιστοποιούν το κόστος λειτουργίας τους και να αποφεύγουν τους οικονομικούς και νομικούς περιορισμούς που επιβάλλονται στις μεγαλύτερες επιχειρήσεις-ανταγωνιστές που εδρεύουν σε αστικά κέντρα (Hadjimichalis & Paramichos 1990). Η ύπαρξη πολλαπλών πόρων, ο συνδυασμός αυτονομίας και ελέγχου, η παρουσία κοινωνικών δικτύων, ο συνδυασμός της τοπικής παράδοσης με την καινοτομία και την ευελιξία και ένας εξίσου σημαντικός καταμερισμός της εργασίας με βάση το φύλο, που υποχρέωνε τις γυναίκες να εργάζονται με χαμηλότατους μισθούς ή ως «μη αμειβόμενα και συμβοηθούμενα μέλη της οικογένειας», διαμόρφωσαν «μια νέα μορφή κοινωνικής αναπαραγωγής» στις ΝΕ περιφέρειες (Vaïou 1995). Αυτού του είδους η κοινωνική αναπαραγωγή ήταν εξαιρετικά ανταγωνιστική απέναντι σε άλλες περιφέρειες, συνοδευόταν όμως από μεγάλη εκμετάλλευση των ανθρώπων που συμμετείχαν και από βλαβερές συνέπειες για το περιβάλλον, καθώς κάθε «εξωτερικό κόστος» αποφευγόταν όπου ήταν δυνατόν.

Το πιο σημαντικό ζήτημα ωστόσο παραμένει η άνιση περιφερειακή ανάπτυξη. Αν και οι κλαδικές προσεγγίσεις και πολιτικές κατάφεραν να βοηθήσουν πολλούς αγρότες και τις οικογένειές τους, η έλλειψη ενός ολοκληρωμένου και συνεπούς οράματος για τον αγροτικό χώρο συνέβαλε στην ένταση των ανισοτήτων. Όπως παρατήρησε ο Λουλούδης (1996), η μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων και της κοινωνικής αδικίας ή η αντιμετώπιση της υποβάθμισης του φυσικού περιβάλλοντος δεν ήταν ποτέ ανάμεσα στους στόχους της ΚΑΠ. Επιπλέον, η πολιτική στήριξης των τιμών για ορισμένα είδη ευνοούσε κυρίως «βόρεια» προϊόντα σε βάρος των «νότιων», και στο εσωτερικό της ΝΕ ενθάρρυνε ορισμένους κλάδους παραγωγής (αρδευόμενες καλλιέργειες, βιομηχανικά φυτά) σε βάρος άλλων (κτηνοτροφία, προϊόντα υψηλής ποιότητας). Ως αποτέλεσμα, οι ανισότητες στο χώρο που προκύπτουν από τέτοιου είδους κλαδικές πολιτικές αυξήθηκαν, ενώ πιο γενικές πολιτικές όπως τα διαρθρωτικά ταμεία και τα προγράμματα για αγροτικές περιοχές όπως το LEADER και το LEDA αποδείχθηκε πως δεν επαρκούσαν για να αντισταθμίσουν τις αρνητικές επιπτώσεις.

Προς το παρόν, όσον αφορά τις χωρο-κοινωνικές τάσεις που διαφοροποιούν πιο έντονα τις ΝΕ αγροτικές περιοχές από τις αντίστοιχες ΒΚ, και που ενισχύουν τα πρότυπα άνισης ανάπτυξης για τόπους και περιφέρειες στον Νότο, μπορούμε να παρατηρήσουμε τα εξής:

- Η μείωση στην αγροτική απασχόληση και στη σχετική οικονομική βαρύτητα της παραγωγής τροφίμων, σε συνδυασμό με διαρθρωτικές αλλαγές στην αγροτική οικονομία και στις αγροτοτροφικές αλυσίδες, άλλαξε τη δομή του τοπικού πληθυσμού. Η Ισπανία, η Πορτογαλία και η Ελλάδα είχαν κατά τη διάρκεια των δεκαετιών του '80 και του '90 την ταχύτερη γήρανση του αγροτικού πληθυσμού σε όλη την Ευρώπη. Στις τρεις αυτές χώρες το 52% των αγροτών ήταν πάνω από 55 χρονών. Η έλλειψη επιμόρφωσης που θα μπορούσε να οδηγήσει σε ανανέωση παραμένει ένα πολύ σοβαρό πρόβλημα, ιδίως σε ορεινές περιοχές και σε περιοχές με προβλήματα άρδευσης.

- Η εισροή μιας ολόκληρης στρατιάς εφεδρικού εργατικού δυναμικού, που αποτελούνταν από οικονομικούς μετανάστες από τη Βόρεια Αφρική, τη Νοτιοανατολική Ασία και τα Βαλκάνια, άλλαξε δραματικά τις κοινωνικές και εργασιακές συνθήκες στον αγροτικό τομέα (Pugliese 1995). Οι τάσεις αυτές συνέβαλαν στη μείωση του εργατικού κόστους στις αγροτικές περιοχές, άλλαξαν όμως τις κοινωνικές και πολιτισμικές βάσεις των ΝΕ περιφερειών, δίνοντας αφορμές για ρατσισμό και ξενοφοβία. Στους πιο ανταγωνιστικούς κλάδους της αγροτικής οικονομίας (γαλακτοκομικά, αμπέλια, προϊόντα θερμοκηπίου, φρούτα για εξαγωγή κ.λπ.), πάνω από το 60% των εργαζομένων στην Ιταλία και την Ελλάδα ήταν ξένοι από τα Βαλκάνια, τη Νοτιοανατολική Ασία και τη Βόρεια Αφρική, ενώ στην Ισπανία και την Πορτογαλία προέρχονταν κυρίως από το Μαρόκο και την Αφρική (Martinez Veiga 2001).

- Ένα νέο σημαντικό στοιχείο, αν και όχι τόσο έντονο στις κοινωνίες του Νότου, είναι η εμφάνιση της οικολογίας και των κινημάτων προστασίας του περιβάλλοντος ως ισχυρών περιφερειακών και πολιτικών δυνάμεων, σε συνδυασμό με τον αυξημένο προβληματισμό γύρω από τις σοβαρές κλιματολογικές αλλαγές και τα προβλήματα σε ευαίσθητες ΝΕ περιοχές που αντιμετωπίζουν διάβρωση του εδάφους, δασικές πυρκαγιές και ερημοποίηση (Faulkner & Hill 1997).

- Μια νέα τυπολογία εξελίσσεται σιγά-σιγά για τις αγροτικές περιφέρειες λόγω της διαμόρφωσης νέων χρήσεων για τον αγροτικό χώρο και νέων κοινωνικών αιτημάτων σε σχέση με τη γη και το τοπίο. Αυτό φαίνεται όχι μόνο κατά μήκος των ακτών και σε μερικά νησιά (όπου έγιναν οι πρώτες αλλαγές προς την κατεύθυνση του τουρισμού και της δεύτερης κατοικίας), αλλά και προς το εσωτερικό. Με βάση αυτό που ο Λουλούδης (1996) περιγράφει ως «τρεις γεωργίες», μπορούμε να εντοπίσουμε κατ' αρχάς αγροτικές περιοχές με εξειδίκευση στη μαζική αγροτική παραγωγή, με υψηλή παραγωγικότητα και προστασία από την ΚΑΠ. Δεύτερον, αγροτικές περιοχές που ειδικεύονται στην παραγωγή προϊόντων υψηλής ποιότητας, συχνά με «ονομασία προέλευσης», και τρίτον, αγροτικές περιοχές με μικροκαλλιέργειες και πολυαπασχόληση. Μια παράλληλη τάση είναι σε εξέλιξη, οδηγώντας ορισμένες περιοχές σε περιθωριοποίηση και εγκατάλειψη, ενώ άλλες απολαμβάνουν την αυξανόμενη ζήτηση για «φύση» και «αγροτική κληρονομιά».

- Δύο ακραίες εξελίξεις λαμβάνουν χώρα την ίδια στιγμή: α) μια σταδιακή ανάπτυξη της οργανικής καλλιέργειας, και β) μια ταχύτατη εξάπλωση των (αγροτοβιομηχανικών) διατροφικών αλυσίδων στην επαρχία (με υπεργολαβίες, εξαρτώμενους αγρότες στη συμβολαιακή γεωργία) (Μουσιδής 1998).

- Τέλος, πρέπει να τονίσουμε τον ασταθή χαρακτήρα της κρατικής βοήθειας και των δημόσιων δαπανών, και πάνω απ' όλα τις αλλαγές στις πολιτικές της Ε.Ε. για την αγροτική οικονομία και την ύπαιθρο. Εδώ οι ΝΕ περιφέρειες είναι αντιμέτωπες με δύο τάσεις. Η πρώτη έχει να κάνει με τη μετατόπιση των διαρθρωτικών κονδυλίων προς ανατολάς, προς τα νέα μέλη, και με τις πιέσεις από το ελεύθερο εμπόριο που προωθείται παγκοσμίως. Η δεύτερη προκύπτει από την πρόταση της Γερμανίας για «επανακρατικοποίηση» της ΚΑΠ και της περιφερειακής πολιτικής. Λαμβάνοντας υπόψη τις εύθραυστες οικονομίες των ΝΕ κρατών, οι δύο αυτές τάσεις θα μπορούσαν να θέσουν σε κίνδυνο τις προσπάθειές τους για μείωση των περιφερειακών ανισοτήτων στο εσωτερικό κάθε χώρας, καθώς και για τη σύγκλιση με τα υπόλοιπα κράτη-μέλη και περιφέρειες της Ε.Ε.

Οι αλλαγές αυτές αντικατοπτρίζουν έναν παγκόσμιο αλλά και τοπικό επανακαθορισμό της αξίας που αποδίδεται στους αγροτικούς πόρους, των διαδικασιών παραγωγής στην επαρχία, και της, με την ευρύτερη έννοια, κατανώσεως του χώρου της υπαίθρου. Για παράδειγμα, η αξία που αποδίδεται σε συγκεκριμένες περιοχές της υπαίθρου για διάφορα είδη βιομηχανικής δραστηριότητας, τουρισμό ή αναψυχή εξαρτάται από τις στρατηγικές τοπικών και περιφερειακών παραγόντων, και από πολιτικές και οικονομικές συμμαχίες. Για να κατανοήσει κανείς τις διαδικασίες αυτές απαιτείται μια προσέγγιση που δίνει μεγαλύτερη βαρύτητα στο χώρο – σε αντίθεση με προσεγγίσεις που έχουν ως βάση τους οικονομικούς κλάδους – η οποία θα απαντά σε ερωτήματα όπως: ποια είναι η άνιση κατανομή τοπικών δυνατοτήτων και πόρων που καθορίζει τη δυνατότητα των αγροτικών περιοχών να ανταποκριθούν στις μεταβαλλόμενες εξωτερικές συνθήκες;

3. Γεωγραφικές φαντασίες για την υπαίθρο II: η «καταναλωτική» φάση

Αντίθετα με τις άλλες κλαδικές πολιτικές της Ε.Ε. που αναπαρήγαν μια α-χωρική λογική, η ΚΑΠ ήταν, κατά αντιφατικό τρόπο, μια διαρκής υπενθύμιση της υπαίθρου ως χώρου/ων με ειδικά χαρακτηριστικά. Αν και αφορούσε κυρίως τις ανάγκες των αγροτών της Βόρειας και Κεντρικής Ευρώπης, την ίδια στιγμή εξελισσόταν σε βασικό φορέα για τη διαμόρφωση ενός είδους κοινού χώρου στα πλαίσια της Ε.Ε. Άλλαξε την εικόνα της υπαίθρου από ασαφή, ακαθόριστη έννοια σε αντικειμενική, ευρέως ορατή παρουσία στην κοινωνία.

Τα επιχειρήματα για αλλαγή πολιτικής φαίνεται να προέρχονται από τη διαπίστωση ότι οι κατά βάση κλαδικές πολιτικές (γεωργία, περιβάλλον, συγκοινωνίες, κατοικία και τουρισμός) δεν μπορούν πλέον να προσφέρουν λύσεις κατάλληλες για τις μεταβαλλόμενες ανάγκες της υπαίθρου, των χωριών και των μικρών πόλεων. Αυτό είναι ωστόσο ένα πρόβλημα που έχει τεθεί εδώ και πολύ καιρό από τις μελέτες του περιφερειακού προγραμματισμού, που παραδοσιακά ασκούσαν κριτική στις κλαδικές πολιτικές και προωθούσαν συνθετικά περιφερειακά σχέδια (βλ. μεταξύ άλλων Friedman & Douglas 1975). Αυτή τη στιγμή η πρόταση πολιτικής από πλευράς Ε.Ε. είναι να συνδεθούν οι αγροτικές περιοχές πολύ πιο στενά με το αστικό και περιφερειακό τους πλαίσιο και να μεταλλάξουν εκ νέου τόσο τα φυσικά όσο και τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της υπαίθρου, σύμφωνα με τις εικόνες και τις ταυτότητες εκείνων που θα καταναλώσουν τους πόρους της υπαίθρου, δηλαδή των κατοίκων των πόλεων.

Η Αναφορά της Ε.Ε. το 1988 με τίτλο *Το μέλλον της κοινωνίας της υπαίθρου* εισήγαγε επισήμως μια απομάκρυνση από τις κλαδικές πολιτικές, αλλάζοντας ταυτόχρονα τη γεωγραφική φαντασία που είχε διαμορφώσει η ΚΑΠ. Η αγροτική οικονομία υφίσταται τώρα στο εσωτερικό της κοινωνίας της υπαίθρου και περικλείεται από το χώρο της αντί για το αντίστροφο που ίσχυε σύμφωνα με την παλαιότερη αντίληψη. Το παραπάνω κείμενο προτείνει ένα πρότυπο για το χώρο με επίκεντρο τα αστικά κέντρα, το οποίο εντοπίζει τρεις τύπους αγροτικών περιοχών με βάση τη σχέση τους προς μεγάλους αστικούς πόλους:

- Περιοχές κοντά σε μεγάλες πόλεις που αντιμετωπίζουν πιέσεις για αλλαγές χρήσεων γης και συνδυασμό γεωργίας, κατοικίας, βιομηχανίας, εμπορίου και αναψυχής.

- «Απομακρυσμένες» περιοχές που βρίσκονται σε παρακμή λόγω μετανάστευσης, όπου η αγροτική οικονομία είναι σημαντική αλλά οι δυνατότητες απασχόλησης διαρκώς συρρικνώνονται.

- Πολύ περιθωριοποιημένες περιοχές που αντιμετωπίζουν μεγάλη εξασθένηση της αγοράς και του πληθυσμού τους λόγω ανεπαρκούς υποδομής.

Αυτές οι νέες απόψεις περιλαμβάνονται στα κεντρικά επιχειρήματα του ΣΑΚΧ, που στοχεύει στην ανάπτυξη όλου του χώρου της Ε.Ε. και όχι μόνο των αγροτικών περιοχών. Σκοπός του ΣΑΚΧ είναι η παρέμβαση στις εξελίξεις που χαρακτηρίζονται από τον ανταγωνισμό ανάμεσα σε περιφέρειες και πόλεις, με στόχο να εξασφαλίσει μια καλύτερη ισορροπία μεταξύ ανταγωνισμού και συνεργασίας.⁵ Θέτοντας τον ανταγωνισμό ως κύριο πρόταγμα, συμβαδίζει με τα αντίστοιχα νεοφιλελεύθερα προτάγματα άλλων κοινοτικών πολιτικών (π.χ. για τη νομισματική ενοποίηση, την απασχόληση, την εκπαίδευση κ.ά.) και απομακρύνεται από τις περισσότερο «άχρωμες», πλην όμως αναδιανεμητικές περιφερειακές πολιτικές αρκετών κρατών-μελών της περιόδου 1970-1995, συμπεριλαμβανόμενης και της Ελλάδας (βλ. Ανδρικοπούλου 1994).

Οι «αρχές της Λειψίας» του ΣΑΚΧ που προτάθηκαν το 1994 και υιοθετήθηκαν το 1999 (CSD 1999) είναι:

- Ανάπτυξη ενός ισόρροπου και πολυκεντρικού αστικού συστήματος και μιας νέας σχέσης πόλεων-υπαίθρου.

- Εξασφάλιση ισότητας πρόσβασης στις υποδομές και στη γνώση και αιεφόρος ανάπτυξη, συνετή διαχείριση και προστασία της φυσικής και της πολιτιστικής κληρονομιάς.

Μια πρώτη ανάγνωση στη συνέχεια και των άλλων κεφαλαίων της έκθεσης αναδεικνύει κάποια θετικά βήματα, αν και το ΣΑΚΧ δεν έχει επίσημα νομική ισχύ. Αναγνωρίζεται π.χ. ο μεταβαλλόμενος ρόλος των αγροτικών περιοχών (Κεφ. 3.2.3, σ. 27), όπου η γεωργία δεν είναι πλέον η κύρια δραστηριότητα και όπου η ομοιογένεια απουσιάζει, γεγονότα που έχουν μελετηθεί και τεκμηριωθεί εδώ και πολύ καιρό σε κείμενα αγροτικής κοινωνιολογίας και πολιτικής οικονομίας (Κασίμης & Λουλούδης 1999, Van der Ploeg & Renting 2000). Η νέα προσέγγιση με γνώμονα το χώρο παρέχει μια νέα βάση για μια γεωγραφική ανακατανομή των κονδυλίων, όχι μόνο ανάλογα με χαρακτηριστικά οικονομικών κλάδων. Η εισαγωγή μέτρων για την προστασία του περιβάλλοντος και το ενδιαφέρον για την αστική και αγροτική βιωσιμότητα είναι επίσης θετικά στοιχεία. Και το περιφερειακό επίπεδο αναδεικνύεται στα πλαίσια του ΣΑΚΧ ως ένα όλο και πιο σημαντικό πεδίο ευρωπαϊκής πολιτικής, πράγμα που αποτελεί, εκτός από αναβάθμιση για τον περιφερειακό σχεδιασμό, σημαντικό εκσυγχρονισμό για συγκεντρωτικά κράτη-μέλη όπως η Ελλάδα, η Πορτογαλία, ακόμη και για τη Γαλλία.

Όπως όμως συμβαίνει σε όλα τα κοινοτικά ντοκουμέντα, έτσι και το ΣΑΚΧ είναι αποτέλεσμα παιχνιδιών εξουσίας ανάμεσα σε διαφορετικά συμφέροντα, όπου η γνώση και η αλήθεια τίθενται υπό αμφισβήτηση, όπου και η ίδια η λογική της λήψης αποφάσεων καταλήγει να είναι πεδίο συγκρούσεων (Richardson 2000). Οι νέες προτάσεις πολιτικής διαμορφώνονται στα μέτρα του πολιτικού κλίματος το οποίο εξυπηρετούν, ενώ ταυτόχρονα αλλάζουν την εννοιολογική βάση της υπάρχουσας πολιτικής. Η εξέλιξη σε επίπεδο εννοιών πάντα αποτελεί τμήμα της χάραξης πολιτικής. Απ' αυτή την άποψη, μέσα από τις διαδικασίες προς μια χωροταξική πολιτική, διαμορφώνεται ένας νέος διάλογος για την ανάπτυξη του χώρου στην Ευρώπη, παράλληλα με την αποκρυστάλλωση μιας νέ-

5. Για την ελληνική έκδοση της έκθεσης, βλ. *Σχέδιο Ανάπτυξης του Κοινοτικού Χώρου: προς τη χωρικά ισόρροπη και αιεφόρο ανάπτυξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Ε.Ε., Υπηρεσία Εκδόσεων των Ε.Κ., Luxembourg 2001. Οι αριθμοί σελίδων αναφέρονται στην ελληνική έκδοση.

ας γλώσσας, νέων μορφών γνώσης και νέων πολιτικών επιλογών. Σύμφωνα με τον Richardson (2000), ο ρόλος του ΣΑΚΧ μέσα σ' αυτή την ευρύτερη διαδικασία μπορεί να θεωρηθεί διττός: πρώτον, αναδεικνύει ένα κοινό λεξιλόγιο συμβόλων και εικόνων ως τμήμα της οικοδόμησης ενός νέου λόγου για τη χωροταξική πολιτική στην Ευρώπη και δεύτερον, ενσωματώνει νέες θεσμικές δομές και σχέσεις που αναπαράγουν το λόγο αυτόν κατά μήκος και πέρα από το πεδίο του ευρωπαϊκού χώρου.

Η εννοιολογική και ιδεολογική ταυτότητα του ΣΑΚΧ μέσα σε ένα σύστημα ολοκλήρωσης προσανατολισμένο στις ανάγκες της αγοράς έχει ιδιαίτερη σημασία. Εντάσσεται στο πλαίσιο των δύο συμπληρωματικών διαδικασιών, της παγκοσμιοποίησης και της αύξησης του ανταγωνισμού. Οι δύο κύριες στρατηγικές που προτείνονται είναι η *πολυκεντρικότητα* και η *κινητικότητα*, ενώ βασικοί όροι του νέου τρόπου περιγραφής της πολιτικής είναι επίσης η *αποτελεσματικότητα* και η *προσπελασιμότητα*. Η ιδέα των πολλαπλών κέντρων σχετίζεται, αν και όχι εμφανώς, με το «μοντέλο του ευρωπαϊκού πενταγώνου», δηλαδή του συστήματος των πόλεων που βρίσκονται μέσα στην κεντρική ζώνη που περικλείεται από το Λονδίνο, το Παρίσι, το Μιλάνο, το Μόναχο και το Αμβούργο (Williams 2000). Πρόκειται για τη γνωστή «δυναμική ζώνη παγκόσμιας ολοκλήρωσης» (ΣΑΚΧ, σ. 23, Εικ. 1), και στις υπόλοιπες περιφέρειες συνιστάται να οργανώσουν τα αστικά τους συστήματα ανάλογα. Η στρατηγική της κινητικότητας και το σχετικό ζήτημα της ευκολίας στην πρόσβαση σχετίζονται με τα Δι-ευρωπαϊκά Δίκτυα (ΔΕΔ, σ. 31). Η Ευρώπη θεωρείται και περιγράφεται ως ένας «χώρος ροών» (βλ. επίσης Castells 1989): ανεμπόδιστης κινητικότητας μέσα σε ένα μοντέλο χώρου με πολλά κέντρα. Δεν χρειάζεται ωστόσο να επικαλεστούμε τον Gynnar Myrdal και άλλους για να υποστηρίξουμε ότι οι συγκοινωνιακές υποδομές τύπου ΔΕΔ συχνά (μέσω των επιπτώσεων «απομύζησης» και «πόλωσης») αντιστρατεύονται στόχους όπως η ισόρροπη ανάπτυξη, αν υπάρχουν βέβαια τέτοιοι στόχοι, και μάλλον ενισχύουν το κέντρο σε βάρος της περιφέρειας.

Όσον αφορά τα ζητήματα της υπαίθρου, παρατηρείται εδώ πολύ έντονη προκατάληψη υπέρ των πόλεων. Από τη μια πλευρά, οι πόλεις θεωρούνται κινητήρια δύναμη και «μηχανή» της περιφερειακής ανάπτυξης. Οι επιπτώσεις για το χώρο μπορεί να είναι «... μια διεύρυνση του χάσματος ανάμεσα σε κερδισμένες και χαμένες πόλεις, περαιτέρω αποκέντρωση των δραστηριοτήτων, μέσα όμως στα πλαίσια των αστικών κέντρων και διάβρωση των οικιστικών συστημάτων της υπαίθρου» (Masser et al. 1992). Από την άλλη πλευρά, το μοντέλο της πολυκεντρικότητας μπορεί να έχει νόημα σε ομοιόμορφες, οικονομικά ώριμες περιοχές της Βόρειας και Κεντρικής Ευρώπης, όπως η κεντρική και βόρεια Γαλλία, η Γερμανία, η Μπενελούξ, η Δανία (ίσως και η Ιταλία, μέχρι βόρεια της Τοσκάνης), αλλά περιθωριοποιεί τη ΝΕ και τη σκανδιναβική γεωγραφία της υπαίθρου. Όπως υποστηρίζουν οι Richardson & Jensen (2000), οι σκανδιναβικές χώρες αντιτίθενται στην «αστικοποιημένη λογική» του ΣΑΚΧ και την αντιδιαστολή κέντρου-περιφέρειας και επιχειρούν να εφαρμόσουν μια «σκανδιναβική» χωροταξική εκδοχή όπως αυτή καλλιεργείται στον ειδικευμένο ισοτιπούτο χωροταξικής πολιτικής Nord Regio.⁶ Δυστυχώς δεν έχει υπάρξει ακόμα αντίστοιχη πρωτοβουλία από τις ΝΕ χώρες.

Σ' αυτό το ισχυρό όραμα μιας Ευρώπης με ενοποιημένο χώρο, ο χώρος της υπαίθρου γίνεται αντιληπτός ως μια συρικνούμενη οντότητα διασχιζόμενη από μια υποδομή επικοινωνιών που γίνεται όλο και ταχύτερη. Οι περιοχές που διασχίζονται από τους προτεινόμενους σιδηροδρομικούς και οδικούς διαδρό-

6. Το ισοτιπούτο Nord Regio, με έδρα το Όσλο, χρηματοδοτείται από τις τέσσερις σκανδιναβικές χώρες και έχει σκοπό τις συμβουλές και έρευνες προς τις αντίστοιχες κυβερνήσεις σε θέματα χωροταξίας και περιφερειακής ανάπτυξης. Εκδίδει μάλιστα και ομότιτλο επιστημονικό περιοδικό (βλ. www.nordregio.com).

μους υψηλής ταχύτητας αντιμετωπίζονται ως περιοχές-φαντάσματα στα πλαίσια του μεγάλου οράματος των δικτυωμένων πόλεων και περιφερειών. Ο προβληματισμός του ΣΑΚΧ για πιθανά φαινόμενα «άντλησης/απορρόφησης» (pump effect, όπου η νέα υποδομή υψηλής ταχύτητας αφαιρεί πόρους από δομικά ασθενέστερες και περιθωριακές περιφέρειες) και φαινόμενα «σήραγγας» (tunnel effect, όπου τέτοιες περιοχές απλώς διασχίζονται χωρίς να συνδέονται και οι ίδιες) (ΣΑΚΧ, σ. 30) είναι μόνο επιφανειακός. Γιατί, αντίθετα με ορισμένες πολύ αισιόδοξες εκτιμήσεις, οι νέες εξελίξεις στις τηλεπικοινωνίες και την πληροφορική φανερώνουν πώς οι νέες τάσεις μπορούν να περιλαμβάνουν αλλά και να αποκλείουν τόπους και ανθρώπους μέσω της λεγόμενης τεχνολογικής και ψηφιακής ενσωμάτωσης/περιθωριοποίησης και του αποκλεισμού στις αγροτικές περιοχές (βλ. και Σκορδίλη 2003). Οι τάσεις αυτές είναι δραματικά επίκαιρες για την πλειοψηφία των ελληνικών περιφερειών, το Mezzogiorno, τις περιφέρειες στο εσωτερικό της Ισπανίας, συμπεριλαμβανομένων τμημάτων της χώρας των Βάσκων και της Γαλιτίας, και τις ακραίες περιφέρειες της Πορτογαλίας σε Βορρά και Νότο.

Η προτεινόμενη «εταιρική σχέση πόλης-υπαίθρου» (σ. 29) είναι μια απόπειρα αντιμετώπισης της κριτικής ότι ευνοούνται τα αστικά κέντρα. Προτείνεται λοιπόν: «... να απαλλαγούμε από τον ξεπερασμένο δυϊσμό μεταξύ πόλης και επαρχίας» (σ. 29) και «... αντίθετα, να δώσουμε το βάρος σε λειτουργικά ενσωματωμένες περιφέρειες» (σ. 30). Για άλλη μια φορά όμως και εδώ η κύρια έμφαση δίνεται στις μεγάλες αστικές περιοχές και τις «δικές τους» ανάγκες. Σε μια *Στρατηγική μελέτη* που ανατέθηκε από την Ε.Ε. για την εφαρμογή των αρχών του ΣΑΚΧ περί εταιρικών σχέσεων πόλης-υπαίθρου, τα στοιχεία που αποδεικνύουν την προτεραιότητα της πόλης είναι ξεκάθαρα:

«... Η ανάγκη για υπέρβαση της διχοτομικής θεώρησης της σχέσης πόλης/υπαίθρου θεωρείται μέρος του γενικότερου ζητήματος της αστικής βιωσιμότητας [...] Η περιβαλλοντική ισορροπία και η τοπική/εδαφική αποδοτικότητα στις αγροτικές περιοχές εξαρτώνται από την επιτυχία της αστικής παραγωγής...» (*Strategic Study*, 1999, σ. 1, η έμφαση δική μου).

Η συνεργασία πόλης-υπαίθρου, έτσι όπως προωθείται από τις εταιρικές σχέσεις, υποβαθμίζει τις μικρές επαρχιακές πόλεις σε σχέση με τα μεγάλα κέντρα. Δεν εξετάζεται καθόλου η εκβιομηχάνιση της υπαίθρου ή το ενδογενές βιομηχανικό δυναμικό πολλών μικρών πόλεων, πράγμα που αμέσως θέτει σε κίνδυνο τις βιομηχανικές ζώνες της Νότιας Ευρώπης και τις μικρές, καινοτόμες περιοχές-βιομηχανικά συστήματα τύπου Τρίτης Ιταλίας. Στη Νότια Ευρώπη μικρές και μεσαίου μεγέθους πόλεις δεν μπορούν να επιβιώσουν σε αγροτικές περιοχές, παρέχοντας μόνο υποδομές και υπηρεσίες για την οικονομική δραστηριότητα των μεγάλων πόλεων (Bryden 2003). Η πρόταση αυτή του ΣΑΚΧ προϋποθέτει μια αστική ιεραρχία τύπου Christaller που είναι άγνωστη στον Νότο. Σε ένα περιβάλλον παγκόσμιου ανταγωνισμού μεταξύ πόλεων όπως αυτό που προτείνεται από το ΣΑΚΧ, οι μικρομεσαίες πόλεις του Νότου δύσκολα θα μπορέσουν να προσαρμόσουν την οικονομική τους βάση. Αυτό μπορεί να φαίνεται λογικό με βάση τη μέτρηση της αποδοτικότητας, όταν η ανάλυση αφορά ιδιωτικές επιχειρήσεις. Είναι αμφίβολο ωστόσο αν η προσέγγιση αυτή μπορεί να εφαρμοστεί για αστικές και αγροτικές περιοχές, δηλαδή να δεχτούμε ότι μπορεί, για παράδειγμα, να χρεοκοπήσουν, όπως η Orange County στην Καλιφόρνια (βλ. Soja 2000).

Μου κάνει, επομένως, μεγάλη εντύπωση ότι πουθενά στο κείμενο του ΣΑΚΧ δεν γίνεται καμία αναφορά σε κοινωνικά θέματα. Όπως παρατήρησαν

διακριτικά οι Richardson & Jensen (2000), «... δεν υπάρχει κοινωνική διάσταση στα σχέδια για τις πόλεις [...] η αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού και της γκετοποίησης δεν είναι ακριβώς το δυνατό σημείο του *ESDP*» (σ. 511). Είναι όμως δυνατόν να σχεδιάζεται η ανάπτυξη του κοινοτικού χώρου και να μη δίνεται ιδιαίτερη σημασία στις κοινωνικές επιπτώσεις αυτής της ίδιας της οργάνωσης; Οι στόχοι και οι πολιτικές του ΣΑΚΧ σε σχέση με την υπαίθρο είναι, κατά τη γνώμη μου, εξαιρετικά αμφιλεγόμενοι και αντανακλούν ποικίλα συμφέροντα όσον αφορά μια συγκεκριμένη συγκρότηση της υπαίθρου.

Επιπλέον, οι διαφορές ανάμεσα στη Νότια και τη Βόρεια και Κεντρική Ευρώπη έχουν συχνά συσχετιστεί με διαφορετικές παραδόσεις προγραμματισμού και διοίκησης. Αυτή είναι μια σημαντική διάσταση, όμως σπουδαιότερο ρόλο φαίνεται ότι παίζουν τα διαρθρωτικά ταμεία που συνδέονται άμεσα με το πλαίσιο του ΣΑΚΧ. Η μεταρρύθμιση των διαρθρωτικών ταμείων το 2003 και οι νέες συμφωνίες με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου (ΠΟΕ) πιθανόν θα καταλήξουν σε επανακρατικοποίηση της ΚΑΠ και της περιφερειακής πολιτικής, των δύο βασικών μηχανισμών αναδιανομής της Ε.Ε., πράγμα που θα οδηγήσει σε μεγάλες περικοπές με άμεσα αρνητικά αποτελέσματα για τις περιθωριοποιημένες περιφέρειες της Νότιας Ευρώπης. Οι ΝΕ περιφέρειες μπορεί να δουν την εφαρμογή του ΣΑΚΧ και τη μεταρρύθμιση των διαρθρωτικών ταμείων ως απειλή για τα συμφέροντά τους που οφείλεται στα νέα μέλη από την Ανατολική Ευρώπη. Αντί να χρησιμοποιηθούν η προς Ανατολάς διεύρυνση της Ε.Ε. και η νέα GATT ως μοχλοί αλλαγών για τη τρέχουσα πρακτική των απευθείας στηρίξεων σε προϊόντα και τιμές, η προτεινόμενη επανεθνικοποίηση της ΚΑΠ απλώς αναπαράγει γνωστά αδιέξοδα. Αντιθέτως, η εφαρμογή ορισμένων στοιχείων της ΚΑΠ σε τοπική και περιφερειακή βάση θα μπορούσε να οδηγήσει σε μια καλύτερη αντιμετώπιση και να συνδυαστεί πιο αποτελεσματικά με τις αλλαγές στις διαρθρωτικές πολιτικές και τις πολιτικές για την ανάπτυξη της υπαίθρου.

Φαίνεται λοιπόν ότι έχει συντελεστεί μια αλλαγή από την πρώτη περίοδο της ΚΑΠ, όταν ο τοπικός αγροτικός πληθυσμός εξαρτιόταν από μηχανισμούς επιδότησης τιμών για να παραγάγει αγροτικά προϊόντα για κατανάλωση από ανθρώπους εκτός περιφέρειας, παραγωγής. Σήμερα τα διάφορα μέρη της υπαίθρου είναι τόποι όπου άνθρωποι έρχονται απ' έξω για να καταναλώσουν την ποικιλία των στοιχείων εκείνων που συνθέτουν το χώρο της υπαίθρου (Gray, 2000). Αυτή είναι μια στροφή από την κλαδική προσέγγιση που υποστήριζε τη γεωργία προς μια εδαφική προσέγγιση που υποστηρίζει «συνεπείς και ανταγωνιστικές πρωτοβουλίες» σε συγκεκριμένες τοποθεσίες της υπαίθρου. Μια αστικο-κεντρική εικόνα της αγροτικής κοινωνίας που επιβεβαιώνει την άποψη του Ντελόρ για τους σύγχρονους ευρω-αγρότες ως «κηπουρούς» του ευρωπαϊκού τοπίου: ο ρόλος τους είναι να το συντηρούν και να το διατηρούν όμορφο για να το απολαμβάνουν οι μεσαίες τάξεις των πόλεων. Απ' αυτή την άποψη, η αναπαράσταση της υπαίθρου ως χώρου αναψυχής και προστασίας του περιβάλλοντος επανεισάγει την ηθικο-αναπαγωγική λειτουργία που είδαμε στις παλαιότερες «γεωγραφικές φαντασίες» για την υπαίθρο του 19ου αιώνα, η οποία είχε ξεχαστεί κατά τη διάρκεια της «παραγωγικής» φάσης. Οι τοποθεσίες της υπαίθρου πρέπει τώρα να διατηρηθούν όχι μόνο για τους αγρότες που ζουν εκεί, αλλά κυρίως προς όφελος του συνόλου της αστικοποιημένης ευρωπαϊκής κοινωνίας.

Τέλος, μου κάνει ιδιαίτερη εντύπωση ότι ευκαιριακά μόνο τίθεται το θεμελιώδες πρόβλημα της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης (ΣΑΚΧ, σ. 9-10). Ο πο-

λυκεντρικός πυρήνας της Ε.Ε., το «Πεντάγωνο της Εξουσίας», περικλείει το 20% του εδάφους, το 40% του πληθυσμού και το 56% του ακαθάριστου εθνικού προϊόντος (ΑΕΠ) όλης της Ε.Ε. Οι στόχοι της ανταγωνιστικότητας και της υψηλής αποδοτικότητας μάλλον θα ενισχύσουν την υπερσυγκέντρωση αυτή, που εντέλει θα θέσει σε κίνδυνο την ίδια τη σύγκλιση. Το ΣΑΚΧ ζητά μια ανάπτυξη πιο εξισορροπημένη στο χώρο, αυτό όμως επαφίεται μόνο στις δυνάμεις της αγοράς, και δεν προβλέπεται κάποια οργανωμένη παρέμβαση για αναδιανομή, αν λάβουμε υπόψη το πενιχρό ποσοστό του ευρωπαϊκού ΑΕΠ που διατίθενται στα πάσης φύσεως διαρθρωτικά ταμεία. Η έμφαση δίνεται στην ανάπτυξη «δυναμικών ζωνών παγκόσμιας οικονομικής ενσωμάτωσης», και η πρόβλεψη είναι — όπως τον παλιό καιρό των νεοκλασικών μοντέλων περιφερειακής ανάπτυξης — ότι αυτό θα μειώσει αυτόματα τις ανισότητες μεταξύ κέντρου και περιφέρειας. Φαίνεται ότι 45 χρόνια εμπειρίας στην περιφερειακή πολιτική καπιταλιστικών οικονομιών έχουν ξεχαστεί, και τα παλιά φαντάσματα των αυτο-εξισορροπούμενων δυνάμεων επιστρέφουν.

Για να ανακεφαλαιώσουμε, στη νέα θεματολογία της Ε.Ε. η ύπαιθρος προσδιορίζεται μόνο σε σχέση με την πόλη και με έναν τρόπο που υποτάσσει το αγροτικό στοιχείο σε μια νέα ευρωπαϊκή αστική οικονομία. Οι πόλεις και οι αστικές περιφέρειες είναι οι κύριες μονάδες εφαρμογής της πολιτικής της Ε.Ε., έχουν τον πρωταρχικό ρόλο. Η εξέλιξη αυτή σημαίνει το τέλος μιας μακράς περιόδου κατά την οποία οι αγροτικές κοινωνικές δυνάμεις είχαν σημαντική πολιτική δύναμη και ασκούσαν πιέσεις τόσο σε εθνικό όσο και σε κοινοτικό επίπεδο. Τώρα η ισορροπία δυνάμεων έχει αλλάξει και οι νέες μεσαίες τάξεις των πόλεων έχουν το πάνω χέρι: καταναλώνουν τόσο τον αστικό χώρο όσο και το χώρο της υπαίθρου, ζώντας στις πόλεις και διαθέτοντας δεύτερη κατοικία στην εξοχή, ή ζώντας στην επαρχία και δουλεύοντας στις πόλεις. Στη Νότια Ευρώπη οι νέες αυτές μεσαίες τάξεις περιλαμβάνουν όχι μόνο «παλιούς» κατοίκους αλλά και νέους, καθώς χιλιάδες Γερμανοί, Άγγλοι, Ολλανδοί και Σκανδιναβοί (επαγγελματίες ή συνταξιούχοι) εγκαθίστανται σε ηλιόλουστες αγροτικές περιοχές και μικρές πόλεις. Οι φυσικές, αισθητικές και ιστορικές αξίες των επαρχιακών περιοχών εξελίσσονται σε κύρια συστατικά για τη διαμόρφωση περιπέλοπων και γεωγραφικά ετερογενών ευρωπαϊκών τρόπων ζωής. Επομένως, η πολιτική πρόταση του ΣΑΚΧ για συνεργασία υπαίθρου-πόλης δεν αφορά «αγρότες» και «αστούς», αλλά κατά βάση μία και μόνο ομάδα ανθρώπων: τους κατοίκους των πόλεων.

4. Τελικές παρατηρήσεις

Η συζήτηση για το πέρασμα από την παραγωγική στην καταναλωτική φάση για την ευρωπαϊκή ύπαιθρο είναι μια καλή ένδειξη για το πώς διαφορετικές κοινωνικές ομάδες σε διαφορετικούς τόπους προωθούν διαφορετικά συμφέροντα μέσα από τη ίδια αυτή συζήτηση. Αντί για την αναζήτηση μίας και μοναδικής συγκεκριμένης τυπολογίας για το χώρο της υπαίθρου, υπάρχουν τώρα τόσες ύπαιθροι (από τις θετικά αξιολογούμενες εικόνες της ζωής στην εξοχή ως τις απαξιωτικές εικόνες της επαρχιακής οπισθοδρόμησης, της στασιμότητας και της παρακμής, ως τη φαινομενική ανυπαρξία της υπαίθρου σε μια Ευρώπη κυριαρχούμενη από τα αστικά κέντρα) όσες και οι κοινωνικές τοποθετήσεις από τις οποίες τίθεται το θέμα. Η απόδοση αξίας σε ένα συγκεκριμένο περιβάλλον ή το-

πίο αντανακλά ευρύτερες σχέσεις εξουσίας και κοινωνικούς καταμερισμούς. Η επιστήμη, οι επιστήμονες, οι πολιτικοί, οι πολιτικές, εξακολουθούν να δίνουν έμφαση σε κάποιες αναπαραστάσεις/γεωγραφικές φαντασίες αντί για κάποιες άλλες. Μέσα από την «επιστημονική» τους δύναμη και τη δύναμη των πολιτικών αποφάσεων παρέχουν νομιμοποίηση και κύρος στις αναπαραστάσεις αυτές. Το τελικό αποτέλεσμα είναι μια περίπλοκη πολιτική παρουσίασης του περιβάλλοντος και της υπαίθρου, «μια κατασκευασμένη γεωγραφική φαντασία» (Whatmore 1990).

Φαίνεται πως είναι γενικά αποδεκτό ότι αποτελεί θετικό βήμα μια στροφή από τα κλαδικά συστήματα επιδότησης τιμών για τα αγροτικά προϊόντα προς προγράμματα με βάση την τοπική ανάπτυξη και το περιβάλλον. Ότι θα είναι προς όφελος των αγροτικών περιοχών η οικονομική διαφοροποίηση, η βελτίωση των υποδομών, η πολιτισμική κληρονομιά της υπαίθρου, η προστασία του περιβάλλοντος και του τοπίου κ.λπ. Και ότι νέες ταυτότητες και κουλτούρες μπορεί να δημιουργηθούν στην ύπαιθρο, καθώς νέες κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις διαμορφώνονται στην ευρωπαϊκή ενδοχώρα. Οι συμφωνίες όμως αυτές δεν νομιμοποιούν πολιτικές για το χώρο που παίρνουν ως δεδομένες την αυτόματη περιφερειακή ισορροπία, τις «πλουτοπαραγωγικές πηγές» και την «περιφερειακή αυθεντικότητα», αγνοώντας την αρνητική εμπειρία από τις δεκαετίες του '60 και του '70 και την κριτική γεωγραφία και πολιτική οικονομία του χώρου που τις αμφισβήτησε. Μπορεί να είναι της μόδας σήμερα να αγνοεί κανείς την πολιτική οικονομία του χώρου της υπαίθρου και την πολιτική οικονομία της άνισης περιφερειακής ανάπτυξης, με τη δικαιολογία ότι πρόκειται, υποτίθεται, για «αναξιόπιστες/απαξιωμένες» αριστερές κριτικές. Όμως τα θέματα των άνιων σχέσεων μεταξύ περιφερειών, της οικονομικής εκμετάλλευσης και του «ρόλου δότη» που παίζουν οι αγροτικές περιοχές δεν μπορούν να παραβλεφθούν αν πρόκειται να έχει νόημα η αρχή της εξισορροπημένης ανάπτυξης. Η απόδοση των περιθωριακών αγροτικών περιοχών δεν εξαρτάται μόνο από τα «εσωτερικά» δομικά χαρακτηριστικά τους αλλά και από τη διασύνδεσή τους με την υπόλοιπη ευρωπαϊκή οικονομία και με τη διεθνή αγορά. Και η διασύνδεση αυτή περιλαμβάνει συστήματα άνιων σχέσεων με συνεχή ροή εισοδήματος από τις αγροτικές προς τις αστικές περιοχές (Hadjimichalis 1987, 1994).

Είναι ανάγκη λοιπόν να αναζητήσουμε μια νέα γεωγραφία «δυνατοτήτων/περιορισμών», αλλά και «αυτοπροσδιορισμού» για την ύπαιθρο, που να εξετάζει για ποιο λόγο ορισμένοι άνθρωποι σε κάποιες περιοχές φαίνεται να μπορούν να ανταποκριθούν δημιουργικά, ενώ άλλοι όχι. Με άλλα λόγια, χρειαζόμαστε μια νέα πολιτική οικονομία για το χώρο της υπαίθρου, που να έρχεται πρόσωπο με πρόσωπο με τα αίτια και τις εκφάνσεις της άνισης ανάπτυξης στις αγροτικές περιφέρειες (Marsden 1999). Χρειάζεται εναλλακτική συγκριτική έρευνα στις περιφέρειες της Ε.Ε. όπου δεν υπάρχει ένα μόνο μοντέλο αγροτικής ανάπτυξης, αλλά πολλά, και όπου δεν πρέπει κάποιο να προωθείται εις βάρος των άλλων.

Η κοινωνική, οικονομική και πάνω απ' όλα πολιτική και ιδεολογική αναδιάρθρωση του χώρου της υπαίθρου, από την αγροτική παραγωγή ως τον τουρισμό, την αναψυχή και τη δεύτερη κατοικία, έχει προχωρήσει τόσο πολύ που η γεωργία έχει σε ορισμένες περιοχές σχεδόν εξαφανιστεί. Η πρόκληση για την αγροτική πολιτική της Ε.Ε. και για τους αγρότες σήμερα είναι πώς να επανεντάξουν τη γεωργία στην ύπαιθρο, πώς να φέρουν την αγροτική παραγωγή πίσω στην οικονομία και το περιβάλλον της υπαίθρου. Στις περιθωριακές περιφέρειες της Νότιας Ευρώπης όπου η γεωργία παραμένει βασικός κλάδος, η

πρόκληση είναι η διαρθρωτική προσαρμογή της προς όφελος των ντόπιων νέων αγροτών και του περιβάλλοντος.

Τα συμφέροντα της υπαίθρου είχαν πολιτική σημασία για όλα τα κράτη-μέλη κατά τη διάρκεια της «παραγωγικής» φάσης, επειδή η εκλογική και κοινωνική σημασία των αγροτών ήταν καθοριστική. Από κει προκύπτει και ο κοινωνικός στόχος της συντήρησης του βιοτικού επιπέδου των αγροτών και της διατήρησης του οικογενειακού αγροκτήματος ως βασικού γνωρίσματος της ευρωπαϊκής αγροτικής οικονομίας, που με τη σειρά του επηρέασε την κοινωνία και το χώρο της υπαίθρου. Σήμερα η πολιτική επιρροή των αγροτών έχει μειωθεί σημαντικά, με άμεσο αποτέλεσμα τη «σιγή» της υπαίθρου και την αντικατάστασή της από αστικά συμφέροντα. Αυτό υποδεικνύει την πολιτική ήττα των Ευρωπαίων αγροτών και την αντικατάστασή τους από τις πιο αποδοτικές – σύμφωνα με τη λογική του ΠΟΕ – αγροτοβιομηχανικές διατροφικές αλυσίδες. Ή – και εδώ εναποθέτω την αισιοδοξία μου – μπορεί να αντικατασταθεί από μια άλλου είδους συνεργασία πόλης-υπαίθρου, στην οποία να αναγνωρίζονται οι αιτίες που αναπαράγουν τις ανισότητες και την άνιση ανάπτυξη, και όπου οι «αγρότες» και οι «μη αγρότες» να επιδιώκουν ριζοσπαστικές εναλλακτικές λύσεις και βιώσιμες μορφές περιφερειακής ανάπτυξης.

Μετάφραση: Μυρτώ Χατζημιχάλη

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Anderson, J. (1991), *Imagined Communities*, London: Verso.
- Arnalte, E. (2003), «Η αγροτική προβληματική στη Νότια Ευρώπη: προσεγγίσεις και προβληματισμοί», στο *Ανάπτυξη και μετασχηματισμοί της υπαίθρου*, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, σ. 104-129.
- Bagnasco, A. (1977), *Tre Italie: la problematica territoriale dello sulliupo italiano*, Bologna: Il Mulino.
- Bryden, J. (2003), «Αναπτυξιακές στρατηγικές για τις απομακρυσμένες αγροτικές περιοχές: τι γνωρίζουμε μέχρι τώρα;», στο *Ανάπτυξη και μετασχηματισμοί της υπαίθρου*, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, σ. 130-142.
- Castells, M. (1989), *The Informational City*, London: Basil Blackwell.
- Clark, J. A., Jones, A., Potter, C. A., Lobley, M. (1997), «Conceptualising the Evolution of the European Union's Agri-environmental Policy: A Discourse Approach», *Environment and Planning C*, 29: 1869-1885.
- CSD (Committee for Spatial Development) (1990), *European Spatial Development Perspective. Towards a Balanced and Sustainable Development*, Posdam (Luxembourg: Office for Official Publications of the E.C.).
- Δαμανάκος, Σ. (1999), «Αναζητώντας το χαμένο πρότυπο της ελληνικής γεωργίας», στο Λουλούδης, Λ., Κασίμης, Χ. (επιμ.), *Ο χώρος της υπαίθρου: η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του 20ού αιώνα*, Αθήνα: Πλέθρον, σ. 55-84.
- Ζακοπούλου, Ε. (1999), «Πολυδραστηριότητα και γεωργία: αναζητώντας ένα πολυδιάστατο φαινόμενο», στο Κασίμης, Χ., Λουλούδης, Λ. (επιμ.), *Ο χώρος της υπαίθρου: η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του 20ού αιώνα*, Αθήνα: Πλέθρον, σ. 95-120.
- Faulkner, H., Hill, A. (1997), «Forests, Soils, and the Threat of Desertification», στο King, R., Proudfoot, L., Smith, B. (επιμ.), *The Mediterranean: Environment and Society*, London: Arnold, σ. 252-270.
- Friedmann, J., Douglas, M. (1975), *Agropolitan Development: Towards a New Strategy of Regional Development*, Nagoya: U.N. Center for Regional Development, σ. 333-387.
- Gray, J. (2000), «The Common Agricultural Policy and the Re-invention of the Rural in the European Community», *Sociologia Ruralis*, 40(1): 30-51.
- Hadjimichalis, C. (1987), *Uneven Development and Regionalism: Territory and Class in Southern Europe*, London: Croom Helm.

- Hadjimichalis, C. (1994), «Las regiones periféricas de Europa en transición: una perspectiva desde el Sur», *Revista Latinoamericana de Estudios Urbanos y Regionales*, XX(59): 61-72.
- Hadjimichalis, C., Papamichos, N. (1990), «Desarrollo Local en el Sur de Europa: Hacia una Nueva Mitología», *Revista de Estudios Regionales*, 62 (April): 113-144.
- Hadjimichalis, C., Vaiou, D. (1987), «Changing Patterns of Uneven Development and Forms of Social Reproduction in Greece», *Society and Space*, 5: 319-333.
- Kalantaridis, Ch., Labrianidis, L. (1999), «Family Production and the Global Market: Rural Industrial Growth in Greece», *Sociologia Ruralis*, 39(2): 146-164.
- Κασίμης, Χ., Λουλούδης, Λ. (επιμ.) (1999), *Ο χώρος της υπαίθρου: η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του 20ού αιώνα*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Κασίμης, Χ., Παπαδόπουλος, Α. Γ. (1999), «Η διατήρηση της οικογενειακής γεωργίας και η καπιταλιστική ανάπτυξη της γεωργίας στην Ελλάδα», στο Κασίμης, Χ., Λουλούδης, Λ. (επιμ.), *Ο χώρος της υπαίθρου: η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του 20ού αιώνα*, Αθήνα: Πλέθρον, σ. 85-114.
- Louloudis, L. (1996), «The Future of Rural Areas and Agricultural Activities in Mediterranean Countries. Regional Impact of the CAP on the Agricultural Activities of Mediterranean Countries», *Πρακτικά του συνεδρίου «Les défis de la société européenne à l'aube de l'an 2000: stratégies pour un développement spatial durable des états européens de Bassin Méditerranéen»*, Council of Europe, Αθήνα, 25-26 Απριλίου 1996.
- Louloudis, L., Beopoulos, N., Vlachos, G. (2000), «Greece: Late Implementations of Agri-environmental Policies», στο Buller, H., Wilson, G. (επιμ.), *Agri-environmental Policy in the European Union*, London: Ashgate, σ. 71-93.
- Marsden, T. (1999), «Rural Futures: The Consumption Countryside and Its Regulation», *Sociologia Ruralis*, 39(4): 501-520.
- Martinez Veiga, U. (2001), *El Ejido: discriminación, exclusión social y racismo*, Madrid: Catara.
- Masser, I., Sviden, O., Wegoner, M. (1992), *The Geography of Europe's Futures*, London: Belhaven Press.
- Massey, D. (1999), *Power-Geometries and the Politics of Space-Time*, Heidelberg: Hettner-Lecture, Geography Department, University of Heidelberg.
- Pugliese, D. (1995), «New International Migrations and the European Fortress», στο Hadjimichalis, C., Sadler, D. (επιμ.), *Europe at the Margins: New Mosaics of Inequality*, Chichester: John Wiley, σ. 51-68.
- Richardson, T. (2000), «Discourses of Rurality in E.U. Spatial Policy: The European Spatial Perspective», *Sociologia Ruralis*, 40(1): 53-71.
- Richardson, T., Jensen, O. B. (2000), «Discourse of Mobility and Polycentric Development: A Contested View of European Spatial Planning», *European Planning Studies*, 8(4): 503-520.
- Σκορδίλη, Σ. (2003), «Διαδικτυακές τεχνολογίες και συρρόκνωση του χώρου: εμπόδια εφαρμογής στις μικρές επιχειρήσεις απομακρυσμένων περιοχών της υπαίθρου», *Γεωγραφίες*, 6: 60-76.
- Soja, E. (2000), *Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions*, London: Blackwell.
- Strategic Study. A Typology of Rural Areas in Europe* (1999), Milano: Politecnico di Milano, Dipartimento Economia e Produzione (mimeo).
- Vaiou, D. (1995), «Women of the South after, like before Maastricht?», στο Hadjimichalis, C., Sadler, D. (επιμ.), *Europe at the Margins: New Mosaics of Inequality*, Chichester: John Wiley, σ. 35-50.
- Van der Proeg, J. D., Renting, H. (2000), «Impact and Potential: A Comparative Review of European Rural Development Practices», *Sociologia Ruralis*, 40(4): 529-543.
- Vazquez Barquero, A. (1986), «El cambio del modelo regional y los procesos de difusión en España», *Estudios Territoriales*, 20: 87-110.
- Whatmore, S. (1990), «Theories and Practices for Rural Sociology in a New Europe», *Sociologia Ruralis*, XXX(3-4): 251-259.
- Williams, R. H. (2000), «Constructing the European Spatial Development Perspective: For Whom?», *European Planning Studies*, 8(3): 357-365.